

ÉVFORDULÓ

Pomogáts Béla

Halotti beszéd a történelem felett – Vonások Márai Sándor arcképéhez

Megsértett hűség

Ha volt író, akinek mindene: életformája, világnézete, erkölcsse maga volt az irodalom, akkor Márai Sándor volt az. Az írásban találta meg életének értelmét, és a kultúrában azt a szerves rendet, amelynek az egyén vagy a társadalom minden törekvését és megnyilvánulását össze kell fognia. És ha ez a rend: az irodalom rendje sérül vagy elveszíti hatékonyságát, a társadalom se lehet egészséges és eredményes. A régi humanisták és a felvilágosodás korának klasszikus eszményeket képviselő írástudói becsülhették ennyire az írott szót és azt a szellemi erőt, amit az irodalom jelent. Bizonyára nem véletlen, hogy Márai Goethében találta meg talán legelső szellemi mesterét: szüntelen őt idézte, rá hivatkozott. Azt azonban jól tudta, hogy a kultúra és a hatalom két külön dolog, és a szellemnek egyre kisebb a befolyása azokra, akik megszabják a társadalom és az egyén életének és tevékenységének kereteit.

Márai olyan történelmi korszakban élte le hosszúnak mondható életét, amely egyre-másra hozta a szellem és a kultúra fájdalmas vereségeit. Egyidős volt a huszadik századdal: alighogy serdülni kezdett, kiderült, hogy a szabadelvűségnek és a józan észnek az a biztos rendje, amely az európai liberalizmus történelmi sikereit követve alig egy évszázada kezdett felépülni, az erőszak érintésére egyszerre összeroppant és megszégyenült. Több európai és magyar írónemzedéknek volt ez meghatározó tapasztalata, olyanokra gondolok, mint Thomas Mann, Rilke, Ady, Babits és náluk

fiatalabbnak Márai. Az első világháború kitörése napok alatt söpörte félre mind a liberális, mind a keresztény hagyományokat és értékeket. A háborús vereség pedig elsodorta Márai szülőházáját: a történelmi Magyarországot. Elsodorta szeretett szülővárosát: Kassát, amelyhez nem csak a gyermekkor és az ifjúság élményei fűzték, hanem egy mítosz is. Kassa a polgárosult Magyarország szimbólumát jelentette az ő számára, egy szinte megszentelt fogalmat, amely egyszerre volt polgári és magyar. Amely úgy vált magyar várossá, már a 19. század elejétől fogva, hogy a polgári életforma és kultúra bölcsője volt, és úgy lett polgári várossá, hogy korábbi német lakossága (köztük az író felmenői és rokonai) a magyar nyelvet, magyar kultúrát, magyar identitást választották.

Márai Sándor öntudatos magyar és európai polgárnak tartotta magát: családja a régi Szepesség „cipszer” városainak polgárságából származott, majd Kassán megtelepedve lateiner-értelmiségi pályákon talált hivatást és megélhetést. A polgárság az ő felfogásában nem egyszerűen társadalmi helyzetet vagy életmódot jelentett, hanem műveltséget, gondolkodást: az értékek egy történelmileg megalapozott és meghatározott rendszerét, egyszersmind hűséget ezek iránt az értékek iránt. Márai polgári értékrendjében a józan értelemnek, az alkotó munkának, a türelmes szabadelvűségnek volt központi szerepe. Ősei szorgalmas igyekezettel alapozták meg azt a szerény vagyont és biztos társadalmi megbecsülést, amelynek birtokában megszerezhették és megőrizhették függetlenségüket. Ezt a függetlenséget kívánta ő is fenntartani alkotó értelmiségiként, igaz, egyre mostohább körülmények között, következképp mind erősebb bátorsággal és áldozatkészséggel.

Kényesen vigyázott arra, hogy véleményét mindig szabadon fejthesse ki, s ízlésének érvényesítésében ne kelljen megalkudnia. Írói függetlenségét szüntelenül védenie kellett, alkotóműhelyét tulajdonképpen ellenséges terepen kellett berendeznie. Hosszú élete az európai és magyar történelem évszázados „válságkorszakában” telt: világháborúk, forradalmak, kegyetlen zsarnokságok jelölték meg a történelmi időt, és a szellem emberének naponta kellett megküzdenie a türelmetlenséggel, az erőszakkal, az értelmetlen indulatokkal. Márai a húszas években, német és francia városokban eltöltött hosszú évek során döbbsen rá arra, hogy

a régi, szabadelvű és emberséges Európa talán örökre elveszett, ez a tapasztalat, ez a felismerés életre szólóan keserűséggel töltötte el.

Szembe kellett néznie a hazáját is elnyelő nácizmussal, majd a második világháború után Közép- és Kelet-Európában berendezkedő sztálinista kommunizmussal. A negyvenes években már belső emigrációban élt, naplójában nemegyszer szólott arról, hogy a túrhetetlen hazai viszonyok elől valami békésebb országba kellene távoznia. 1945 után egy kis időre mintha fellélegzett volna, azt azonban a Vörös Hadsereg első katonájának megjelenése pillanatában érezte, hogy ami következik, az nem lesz igazi felszabadulás. Valóban, csakhamar látnia kellett, hogy az éppen levert zsarnokság romjain máris egy újabb zsarnokság rendezkedik be. Ezért választotta az emigrációt: 1948-ban elmenekült a rémuralom elől.

Mintha kívül helyezte volna magát a történelmen: a könyvek érdekeltek, a művészet, a zene, esetleg elgyönyörködött Amerika változatos természeti látványosságaiban és Európa régi városaiban. Mint hivatásos „rezonőr” figyelte a jelent, különösen naplóiban, számot adott minden fontosabb politikai és kulturális eseményről, igazából azonban a múltban élt. Könyveket is inkább régieket olvasott, mint újakat: Goethét és Arany Jánost, Dosztojevszkijt és Krúdy Gyulát, Gide-et és Kosztolányi Dezsőt. Hűségesen és sértődötten ragaszkodott valamihez, amit, úgy tetszett, magával sodort a múltó idő. *A megsértett hűségnek* ez a mindent átható érzése és morálja jelölte meg emigrációs munkásságát, ez van jelen regényeiben és naplójegyzeteiben. Ez az életérzés nem csak írásainak érzelmi világát alakította ki, hanem a bennük kifejezett agnosztikus és pesszimista életfilozófiát is: Márai írásait mindvégig szomorú csalódottság, keserű kiábrándultság hatotta át. Életműve a második világháború, majd az emigráció után voltaképpen egyetlen nagyszabású „halotti beszéd” a történelem felett.

Találkozás az új világgal

A háború utolsó telét Márai Sándor egy baráti család leányfalui házában vészelte át. Időközben lezajlott a magyar főváros ostroma, a Mikó utcai házat, amelyben lakása volt, több bombatalálat érte, szinte minde-

ne, legendás ötezer kötetes könyvtára is megsemmisült. Karácsony után néhány nappal megérkeztek a Dunakanyarba a Vörös Hadsereg első csapategységei, az író is hamarosan megismerkedett velük: a leányfalui ház egy részében és a kertben egy szovjet jármű- és fegyverjavító műhelyt rendeztek be. Egy történelmi korszaknak egyik napról a másikra vége lett, és Márai Sándor – az írástudók igen régi hagyománya szerint – arra törekedett, hogy mindent megfigyeljen és lehetőleg rögzítsen a történelmi korforduló tapasztalataiból. Megfigyeléseiről és tapasztalatairól naplóiban adott számot, mindenekelőtt még 1945-ben közreadott 1943-1944-es naplójának zárófejezeteiben, majd közel másfél évtizedes késéssel Washingtonban megjelent 1945-1957-es naplóiban, illetve a Vörösváry kiadó által csak 1992-ben sajtó alá rendezett *Ami a Naplóból kimaradt – 1945-1946* című kötetében, végül a Torontóban 1972-ben kiadott, az előbbi naplók szövegére épülő *Föld, föld!* című visszaemlékezésében. Ezek a könyvek, a korábbi *Egy polgár vallomásai* mellett, véleményem szerint, az író legfontosabb művei.

Az 1944 végi, 1945 eleji naplókat mindvégig átszövi a történelmi korforduló élménye, ennek a korfordulónak a személyesen is átélt tragikuma. 1944 szilveszterén – az 1943-1944-es naplókötet záró passzusában – a következő elégikus megállapítás olvasható: „Az év elmúlt. Ki lehet bírni még egy ilyen évet? Vagy elmegy a vihar nyugatra, s mi itt maradunk, tetemek és romok között, s ödöngünk majd a szemétdombon, melyet örökségül reánk hagytak a »keresztény, nemzeti« Magyarország vezetői és pecérei? Nem tudok semmit. Ki tudja, mi van a Sieyes-abbék »J'ai vécu«-i mögött? Csak az tudja, aki megélte.” Már ez az évszám feljegyzés is tanúsítja, hogy Márai Sándor a sztoikus hagyományok jegyében értelmezte és ítélte meg háborús tapasztalatait, a naplókban nem véletlenül hivatkozott annyiszor Marcus Aureliusra, Montaigne-re vagy éppen Kosztolányira. Szemlélődött és töprengett, indulatok és elfogultságok nélkül vetett számot nemcsak személyes veszteségeivel: otthonának és könyvtárának pusztulásával, írói egzisztenciájának megrendülésével, hanem annak a világtrendnek és társadalomnak a pusztulásával is, amelyet örökül kapott, amelyben élete felét eltöltötte, amellyel különben oly sokat és oly hevesen hadakozott. Igen, talán azért is volt könnyű, noha nem fájdalom nélküli a búcsú, a végső

számvetés, mert mindazzal, amit Magyarország két világháború közötti berendezkedése – a társadalmi viszonyokban, a politika működésében, a középosztály mentalitásában – jelentett, Márai, a nyugati kultúra és társadalom eszményeit képviselő liberális polgárként, mindig is szemben állt.

Elfogulatlanul igyekezett a közelgő jövőbe tekinteni, miközben megpróbált némi reményt gyűjteni, kívánva és várva az országos újrakezdést, amiről akkor minden politikai párt és mozgalom annyit beszélt. „Ezekben a napokban – jegyezte fel – minden elpusztul, s aztán mindent egészen előlről és másképpen kellene elkezdni.” Ennek az újrakezdésnek az elemi követelménye, Márai meggyőződése szerint is, a nyugati jellegű demokratikus berendezkedés lett volna. „Mindennek értelme – jegyezte fel -, hogy az emberi életnek egyetlen célja van: a szabadság. Bizonyos elemi, emberi szabadságjogok és szabadságigény nélkül nem érdemes élni. S a szabadságnak egy útja van: a demokrácia. Ez is tökéletlen és viszonylagos, de a gyakorlatban ez a legtöbb, amit ember megvalósíthat. Minden megmaradt erejével minden ember dolgozzék azon, hogy Magyarország demokratikus állam legyen. Ennyi a feladat, más-különben hiába volt minden.”

Igen gyorsan tájékozódott az 1945 tavaszán kialakuló magyar politikai élet viszonyai között. Eljárt a Tudományos Akadémia és az új írószervezetek üléseire, figyelte a politikai pártok tevékenységét, olvasta az újságokat, és csakhamar csalódottsággal kellett megállapítania, hogy mindaz, amitől a világháború előtti magyar közéletben idegenkedett, a nagyhangúság, a műveletlenség, a felelőtlenség, a kapzsiság mit sem változott. A remélt és áhított nagy történelmi önvizsgálat és megtisztulás, a társadalmi újjászületés helyett hatalmi harcok következtek: tülekedés a kormányzati posztok után, az új hatalmasok erőszakossága és pöffeszkedése, megint a „percemberké” demagógiája és uralma. „A bölcsek – írta Julianus császár leveleinek olvasása nyomán – óztkodtak a politikai hatalom felelősségétől; akkor is, mint ma. Ezért voltak bölcsek... És a múltban, mint a jelenben, mindig elcsodálkoznak a bölcsek, ha helyükben a zupás őrmesterek, a kalandorok, a böllegények, a becsvágyó félkegyelműek, egyszóval az alkalmi politikusok ragadják meg a hatalmat.”

A néhány reménykedő hónap után ismét a társadalmi lét senki földjére került író mélyen átélte a változó kor válságait, és szorongató szívvel idézte maga elé mindazt, amit a közeli jövő ígért. Nemcsak tapasztalatait rögzítette, a kor „lelkét” is szerette volna kitapintani, és ennek során az éppen 1944 és 1945 fordulóján újraolvasott Spengler tanításaira figyelt. Az a kultúrkritikai pesszimizmus, melyet a *Der Untergang des Abendlandes* képvisel, Márai jegyzeteit is átszötte, s ez a pesszimizmus, amelyet később történelmi tapasztalatai csak megerősítettek, szabta meg azt is, hogy miként örökítette meg találkozásait a magyar társadalom további alakulását és életét meghatározó szovjet birodalom képviselőivel. Márai Sándor számára ezt a szovjet birodalmat, politikát és kultúrát mindekelőtt a bevonuló Vörös Hadsereg katonái reprezentálták. 1943-1944-es naplójának tanúsága szerint kezdetben némi rokonszenvvel és bizakodással tekintett az országot vonzáskörébe kényszerítő új nagyhatalom követeire: „Milyenek voltak? – jegyezte fel háborús naplójában azokat a benyomásokat, amelyeket néhány szovjet katonatiszt látogatása keltett benne. – Nagyon fiatalok, lelkesek. Idegenek, más világ, más fajta, kevés a közös emlékünkhöz. Bizonyos, hogy én, aki egy elmúló kultúra egyik maradék embere vagyok, ma találkoztam először egy új kultúra felsorakozó, új embereivel. S ez a találkozás különös emlékeket hagyott, nem rosszakat, inkább egyféle bizalmat, hogy a jövő nem reménytelen. S talán, nyugodtabb légkörben, kölcsönösen tudunk majd adni egymásnak valamit.”

Ez a kezdeti s már akkor kevésbé megalapozott reménykedés később alaposan megtört, noha Márai a továbbiakban is jóindulattal beszélt az egyszerű szovjet katonákról, oroszokról, ukránokról, kalmükökről. Bizalmatlanságát inkább a szovjet „politikai kultúra” felől szerzett tapasztalatok és még inkább a sztálinista diktatúra valódi természetének megismerése keltették fel. Később a *Föld, föld!* első lapjain olvassuk a híressé vált sorokat: „Egy nagy nép, irtózatosságot áldozatok árán, Sztálingrádnál megfordította a világtörténelem szekerének rúdját... és ennek a nagy erőnek egyik megtestesítőjével találkoztam ma. Sokak számára, a náci üldözöttjei számára, ez a fiatal orosz egyféle felszabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt.”

Történelmi számvetés

Az 1945-ös naplójegyzetek minduntalan a szovjet megszállás következményeit mérlegelték: Márai jól tudta, hogy mind a „bolsevista”, mind az „antibolsevista” propaganda hazudik, s e kettős propaganda elutasítása nyomán próbálta értelmezni a történeteket. „A magyar polgári társadalom olyasmit várt – jegyezte fel nyomban az első tapasztalatok rögzítése után –, hogy az oroszok mint afféle irgalmatlan alvilági arkangyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénkőbúzzal, s kiirtanak egy világot. Az oroszok megérkeztek, s akadt közöttük mindenféle: kegyetlen, barátságos, kapzsi, irgalmatlan, emberies stb. De arkangyalról és lángpallosról nem esett szó. Nagyobb meglepetés, hogy most már mind gyakoribb közöttük a gondterhes, komoly, szakszerű siber, aki teherautóval jön Romániából, hozza a zabrált árut, cvikkerrel orrán, plajbásszal kezében ajánlja gyanús holmiját, s közben aggályosan, a jó kereskedő tájékozottságával – aki ismeri a kereskedelmi élet és az adásvétel veszélyeit! – alkudozik és számol. »Csekaj, pogyszem, hozom gicsiny rézgálic« – mondják, s nyálazzák a ceruza hegyét. Majd, rossz németiséggel így folytatják: »Sechzehn, siebzehn, malinko, na!«... Sok ilyen akad közöttük. Arkangyal ritka.”

Az új világgal ismerkedő Márai Sándor arra törekedett, hogy – elsősorban a huszadik századi „válságfilozófiák” mesterei: Spengler, Klages, Ortega y Gasset és mások, leginkább talán mégis Dosztojevszkij profetikus látomásai nyomán mintegy történelembölcseleti értelemben vonja meg a szovjetorosz behatolás és megszállás mérlegét. „Oroszország – jegyezte le nem sokkal az imént idézettek után – történelme során először, minden következménnyel kilépett hazulról, a világ színpadára lépett. Íróik, különösen Dosztojevszkij, óvták attól, hogy »az európai hullával« ölelkezzék... Hitük van, küldetésérzetük, ex-oriente-lux-meggyőződésük?... Miben hisznek? A világmegváltó bolsevizmusban? Vagy a világmegváltó szláv küldetésben? Nem tudjuk. Hisznek abban, hogy ők a Harmadik Egyház? Ezt sem tudjuk. Csalódottak lesznek, ha egyszer hazatérnek? Nem lehet jósolni. Lehet, hogy Oroszország a jövőben, a Nyugattal történt találkozás után, nemcsak bolsevista marad – ellentétben a »demokratikus« jóslásokkal –, hanem még merevebben rákapcsol

a kommunista vonalra? Minden jóslás felelőtlen.” Hamar felismerte a sztálini rendszer politikai és erkölcsi következményeit, magát a sztálini bolsevizmust – a német művelődéstörténet-író Schubert *Európa és a Kelet lelke* című könyvét idézve – „ultimátumnak” tekintette, „melyet Isten intézett az emberiséghez”. Úgy gondolta, hogy a nyugati civilizációt éppen ez a történelmi „ultimátum” kényszerítheti arra, hogy szembenézzen saját válságaival, bűneivel és mulasztásaival.

Miért utasította el Márai azt a „politikai kultúrát”, amelyet a szovjet berendezkedés képviselt? Mint naplójegyzeteiből és emlékezéseiből kitetszik, nem egyszerűen azért, mert tartott a bolsevizmus terjeszkedésétől vagy a nagyorosz világalomtól, noha érvelésében mindkét mozzanatnak szerepe volt. Valójában mind a bolseviki forradalomban, mind a nagyorosz expanzióban Kelet – a keleti életforma, a keleti „politikai kultúra”, a keleti ember – hatalmának kiterjesztését látta, és ettől a keleti hatalomtól féltette a nyugati civilizációt. A keleti „politikai kultúrától”, amely egészen más elveken nyugszik, mint a nyugati, tudniillik elutasítja az emberi személyiség szuverenitását, és legfőbb értéknek a hatalmat tekinti, ezt azután kész csellel és erőszakkal megszerezni és megtartani. „Az emberek – olvasom a későbbi emlékiratban –, akiket ezekben a hetekben megismertem és aztán később sokféle változatban láttam, színre-szemre éppen olyan emberek voltak, mint a nyugatiak – de a személyiség-tudatuk mégsem egyezett a nyugati ember személyi öntudatával. Ez a Pjotr, ez a Fedor, ez az Anatol büszkén és öntudatosan hangsúlyozta személyiségét – de volt körülöttük, bennük valamilyen lazaság, kötetlenség, amiben a személyiség, az egyéniség végzetes tudatossága nem volt olyan feltétlenül rögzített, mint a nyugati ember tudatában. Egyének és személyek voltak, de kevésbé, mint a szomszéd falubeli, hörcsög sváb molnár, vagy a kertész, aki színmagyar volt, tehát Keletről jött, de már ezer éve élt itt egy másféle személyiségtudatban, és ezért sokkal határozottabban volt János vagy Pista, mint ezek az oroszok. A keleti ember körül mindig van egyféle személytelenség, és ez éppen úgy »térfogat«, amelyben elmerülhet, ahová visszavonulhat, mint az idő és a tér és a keleti nyomorúság.”

Ehhez még a következőket tette hozzá: „A nagy, a végső célt a személyiség feloldásában látták, a pillanatban, amikor az ember túlelme-

dik személyiségén, és »elveygyl a világritmussal«. Számomra, a »nyugati« számára ez a szemlélet valóban kínaiul vagy hinduul hangzik, mert ha feladom személyiségem – ezt a különös rögeszmét –, feladtam az élethez való kapcsolataim értelmét.” Búcsúzva a régi világtól, eltemetve saját egykori életét, és ismerkedve az új világ követeivel, az emberi személyiség – mondjuk ki: a személyes szabadság – sorsa iránt érzett, nem éppen jogtalan aggodalom szabta meg azt a gondolkodást, azt a világképet, amely a naplók, majd a *Föld, föld!* lapjain alakot öltött.

Márai Sándor egy elmúló és mindenképpen halálra ítélt világ képviselőjének érezte magát, aki még egyszer seregszemlét tart a pusztulásra ítélt értékek fölött, aztán már csak az emlékezésnek, a meditációnak él, és várja, hogy beteljesüljön a végzet egy korszak, egy kultúra felett. Milyen jellemzőek azok a mondatok, amelyekkel a 1945-ös napló véget ér! Az író, régi szokása szerint, a budai Császárszék fürdőt látogatja meg. „Elmerülök a kénes forrásban, cigarettázom, ázom és olvasok. S mintha megszűnne személyiségem: egy évezreddel és néhány évszázaddal öregebbnek érzem magam. Pontosan így heverhetett egy római író Marcus Aurelius vagy inkább Caracalla idejében, a termálfürdők párolgó vizében, eszméletében a tudattal, hogy amíg ő fürdőzik és olvasgat, körülötte megszűnik egy műveltség.”

A néhány esztendővel később, 948-ban elkövetkező önkéntes emigráció gondolata, mint életerv és megoldás, lelkiileg már ekkor megérett. Az 1945-ös naplójegyzetekben Márai többször is elmerengett azon, hogy osztályrésze előbb-utóbb alighanem a menekülés és a száműzetés lesz. Már az 1945-ös esztendő vízkeresztjén a következőket jegyezte fel: „Ha túléltem, itt maradok még sokáig, ebben a kis házban, ha ugyan leszek én és ez a kis ház; s megkérem a tulajdonosokat, ha egyszer visszatérnek, adjanak ebben a házban nekem egy szobát. Sokáig itt akarok élni: hordok a kútról vizet, az erdőből fát, mint eddig; olvasok és írom ezt a naplót, s ami éppen eszembe jut; s aztán, az első alkalommal, elmegyek ebből az országból, ahol magyar, sváb, zsidó egyformán megtagadták az igazi műveltséget.” Valamivel később megismétlődött ez a keserű és kiábrándult vallomás: „Ha túléltem a két évet, úgy ahogyan gondolom, s megírom mindazt, amit e két évben meg akarok írni, s megtanulok e két évben angolul: akkor remélhetem, hogy kijutok ebből a robinsonadából

külföldre.” Ez azután még többször megismétlődött, akár egy megérlett végső elhatározás.

Nem lelki fájdalom nélkül, nem aggálytalanul, hiszen Márai Sándor azt is jól tudta, hogy az emigráció egy író számára mint sors végzetes lehet. „Kivándorolni – olvasom nem sokkal ezután – mindenki számára életveszélyes műtét. Senki nem tudja előre, mennyi vért veszít majd, ha letépi az anyatestről? Az én számomra ez a műtét halálos is lehet. Mindenki más csak egy országból vándorol ki, mikor elhagyja szülőhazáját; de én, az író, egy anyanyelvől; s ez több, végzetesebb »haza« mindenél.” A nyelvből nem is tudott kivándorolni, noha már Leányfalun szorgalmasan tanult angolul, és időnként arra gondolt, ezen a nyelven fogja folytatni írói munkásságát. Nem így történt, nem történhetett így: Márai Sándor sértetten és sértődötten készült arra, hogy maga mögött hagyja azt a romhalmazt, amely otthonából, személyes egzisztenciájából, a magyar polgári világból, egy életrendből és életformából maradt, anyanyelvétől és kultúrájától azonban sohasem távolodott el. Belőlük épített magának új hazát az emigrációban, midőn úgy látta, hogy a sokat bíralt és mégis hevesen szeretett régi haza, az, ami a térképen található, elveszett.

Önkéntes száműzetésben

Márai Sándor, minthogy be kellett látnia, hogy a mind erőszakosabban épülő új rendben nem találhatja meg otthonát, sőt szabadsága és életformája is veszélybe kerül, csakhamar vonatra szállt – elutazása elé a hatóságok nem gördítettek semmilyen akadályt –, és elindult az ismeretlenbe. Örökre búcsút mondott hazájának: rövid ideig Svájcban, majd Olaszországban, később New Yorkban, végül a kaliforniai San Diegóban töltötte emigrációs évtizedeit. Európától azonban sohasem tudott elszakadni, szinte minden esztendőben „hazalátogatott” Itáliába, Franciaországba, Svájcba, Németországba, Ausztriába. Megkedvelte Amerikát, de sohasem feledte el, hogy nemcsak születése, hanem sorsa és gondolkodása következtében is minden ízében európai. Amerikával és Európával olyan viszonyban volt, mint egykor egy másik nagy magyar emigráns: Mikes

Kelemen Rodostóval és Zágonnal: az egyiket megkedvelte, a másikat emésztő honvágygal őrizte emlékeiben és idegeiben. Szülőhazájára mindig féltő gonddal tekintett vissza, a magyarországi politikai rendszerről és ennek vezetőiről, haszonélvezőiről azonban következetesen indulatos haraggal beszélt. Megsértette őt a történelem, és ez a sértődöttsége sohasem enyhült, nem bocsátott meg semmit, nem hajlott semmiféle engedményre: engesztelhetetlen marat a kommunista rendszer elutasításában és bírálatában.

Nem pusztán idegenben élő magyarnak, hanem száműzöttnek tudta magát, különben nemes magyar irodalmi hagyományok (II. Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen, Kossuth Lajos, Teleki László, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár és így tovább) szerint, aki kezdetben történelmi kétségbeeséssel, később fokozódó rezignációval, de sohasem megbékülve vetett számot mindazzal, ami hazájában történt. A Nápoly melletti Posilippóban ideiglenes otthonra talált, gondolatban mindazonáltal gyakran időzött odahaza. Mindinkább fokozódó döbbenettel, minthogy a magyarországi hódoltsági rendszer kíméletlenül és igen gyorsan uralma alá hajtotta a társadalmi lét minden megnyilvánulását. Lezajlottak a legnagyobb politikai kirakatpercek, sok tízezer ember sínylődött a börtönökben és internálótáborokban, általában mondvacsinált vádak következtében, felszámolták a civil társadalmat, a kultúrát, az irodalmat minden tekintetben a pártállami rendszernek rendelték alá, és a rémuralom szigorú ellenőrzése alatt tartotta a magánéletet. Vagyis bekövetkezett a magyar társadalom „szovjetizálása”, a bolsevik ideológia előírásai és a moszkvai pártbürokrácia érdekei szerint. Annál is kíméletlenebb módon, ahogy azt Márai 1945-ös rossz sejtelmei sugallták.

Márai Sándornak sohasem voltak illúziói a szovjet rendszer valódi természete felől. Ebben sokkal tisztábban látott, mint a nyugati demokráciák számos vezető értelmiségi személyisége és világhírű írója – Romain Rollandtól Bernard Shaw-ig, akik többnyire hamis illúzióktól vezetve fordultak rokonszenvező várakozással Sztálin rendszeréhez, különösen a második világháború éveiben, midőn a Szovjetunió a nyugati hatalmak katonai szövetségese volt. Márai, úgy tetszik, jobban ismerte a zsarnokságok természetét, és egyetemes tájékozottsága következtében is pontosan tudta, hogy mi várható a szovjet birodalom közép-európai behatolásától.

Az első világháború előtti korszak liberális európai értelmiségének történelmi csalódottságával mondott véleményt a huszadik század totalitárius államrendszereiről és tömegtársadalmairól, és ezzel ahhoz a „kulturkritikai” és „krizeológiai” áramlathoz csatlakozott, amely meglehetősen általános volt a két világháborút is átélte európai gondolkodók és írók között. Talán elegendő, ha olyan külföldi nagyságokra hivatkozom, mint Oswald Spengler, José Ortega y Gasset és Julien Benda, és olyan magyarokra, mint Hamvas Béla és Babits Mihály vagy akár a Nyugat „harmadik” nemzedékének és az Újholdnak a költőire: Weöres Sándorra, Kálnoky Lászlóra, Pilinszky Jánosra és Nemes Nagy Ágnesre. Spengler nagy műve, *A nyugat alkonya* különben Márai régebbi kedves könyve volt, amelynek tanulságait már korábban is figyelembe vette műveiben. Valamennyien, és velük együtt természetesen Márai Sándor is, úgy gondolták, hogy a század történetének abszurd eseményei, zsarnoki rendszerei és általános erkölcsi bizonytalansága drámai módon ingatta meg a hagyományos európai eszményeket és értékeket. „Ha elmegyek erről a földrésről – olvassuk naplójegyzetei között -, Európa nagyon hiányzik majd. De Európa már itt Európában is hiányzott.” Majd valamivel később: „Minden elveszett, minden. A nyelv, az otthon, a munka értelme, az ifjúság. Végre, szabad vagyok.”

Ez a szabadság persze a száműzött szabadsága volt, hiszen a száműzött semmiért sem tehető felelőssé, ami szülőhazájában vagy a nagyvilágban történik. Az emigráns, ha ki van is szolgáltatva a mindennapi megélhetés gondjainak, minden kötöttségtől mentesen gondolkodhat az emberről és a világmindenségről, a politikáról és az irodalomról. A száműzött elveszítette hazáját és életének korábbi kereteit, ez természetesen iszonyatos veszteséget jelent, a továbbiakban azonban minden feltétel nélkül szabad. Kivált abban az esetben, ha emigrációját, miként Márai is, véglegesnek tekinti, hiszen meggyőződése szerint az ő életében már nem változnak meg azok a politikai viszonyok, amelyek száműzetésbe kényszerítették. „Az emigráns, aki a »hazamenésre« gondol – olvasom a naplójegyzetek között -: nem igazi emigráns. Hazamenni lehet, de csak úgy, mint Ulysses: meghalni.” A homéroszi hős Márainál máskülönben is a száműzetés és a hazátlanság mitikus jelképe lett, erről tanúskodik 1952-ben Londonban közreadott *Béke Ithakában* című regénye is.

Márainak nem volt jó véleménye arról az egyéni és csoportos túlekedésről, politikai ábrándokat festő buzgalomról és pénzszerző gátalstalanásgról, amely az ötvenes évek nyugati magyar emigrációját (különben minden emigrációt) jellemezte. Mindennek nyomatékosan adott hangot naplójegyzeteiben és más műveiben. Valójában ő az emigráción belül külön, személyes emigrációban élt, mondhatnám, az emigráció „belső emigránsaként”, és ez a megkettőzött száműzetés maga is rányomta bélyegét arra a lelkiállapokra, amelyet nagyszerű költeménye: a *Halotti beszéd* lefestett. A száműzetésnek ezt a másokénál talán tragikusabb életérzését az a két rövidebb – rímes szabadversben írott – költemény is kifejezte, amelyet a *Halotti beszéd* végleges szövegének sajtó alá rendezése során *A delfin visszanézett* című, 1978-ban Münchenben kiadott kötetében az író a nevezetes „emigrációs monológ” előtt és után helyezett el. Az első, ugyancsak *A delfin visszanézett* címet viselő, 1949-ben keltezett versben a következő található: „Haza akartam menni, de már este volt. / És nem volt útlel. Nem volt út. Se levél. Semmi se volt.” A cím nélküli, 1952-ben keltezett utóhangban pedig az imént idézett naplójegyzetre, vagyis a meghalni hazatérő Ulyssesre visszautaló módon a következő olvashatók: „Az ének távolodott. Vijjogtak a vitorlák. / Egyszerre félni kezdett. Megroggyant keze, lába - / Felnyögött. Félt, hogy hazakerül Ithakába.” A száműzetés ezzel végleges emberi és írói sorssá vált, Márai többé nem tért haza, és nem is kívánt hazatérni. Méltósággal és sértetlen hordozta a Mikes Kelemen-i sorsot, amelyet végül saját elhatározásából zárt le, nem sokkal megelőzve azt, hogy a történelem kaput nyitott a méltó hazatérés előtt.

Halotti beszéd

Márai Sándor, ahogy erről az imént szó esett, nem pusztán idegenben élő magyarnak, hanem száműzöttnek tudta magát, aki kezdetben történelmi kétségbeeséssel, később fokozódó rezignációval, de sohasem megbékülve vetett számot mindazzal, ami hazájában történt. 1950-ben írott *Halotti beszéd* című költeménye kettős lelki tehernek: a száműzetésnek

és a történelmi reményvesztésnek a súlya alatt jött létre. A vers írása idején a Nápoly melletti Posilippóban talált ideiglenes otthonra. Több alkalommal is felkereste Itália távolabbi városait, Rómát, Milánót, Bolognát, Velencét és Torinót, bejárta Szicíliát, és természetesen részletekbe mérően megismerte Nápoly nevezetességeit, gondolatban mindazonáltal gyakran időzött odahaza. Mindinkább fokozódó döbbenettel, minthogy az emlékezetes költemény születési esztendejében a magyarországi hódoltsági rendszer már uralma alá hajtotta a társadalmi lét minden megnyilvánulását, lezajlottak a legnagyobb politikai kirakatpercek, sok tízezer ember sínylődött a börtönökben és internálótáborokban, általában mondvascsinált vádak következtében. Felszámolták a civil társadalmat, a kultúrát, az irodalmat minden tekintetben a pártállami rendszernek rendelték alá, és a rémuralom szigorú ellenőrzése alatt tartotta a magánéletét. Vagyis bekövetkezett a magyar társadalom „szovjetizálása”, a bolsevik ideológia előírásai és a moszkvai pártbürokrácia érdekei szerint.

Az itáliai emigrációban született költemény a szovjet hódoltság politikai, kulturális és erkölcsi következményeit mérte fel. A költői szövegben kifejezett megfigyelések és felismerések tulajdonképpen megegyeznek a korabeli naplókban olvasható megállapításokkal. A naplóíró Márai a szovjet hódoltsági viszonyok között a hagyományos európai kultúra elutasítását, az emberi személyiség autonómiájára és szabad érvényesülésére épülő nyugati civilizáció radikális felszámolását látta. A *Halotti beszéd* azonban nem csak a szovjet hódoltság súlya alatt szenvedő Magyarországról és nem csak az európai kultúra veszélyeztetettségéről beszélt, rögzítette az emigráns életforma drámai tapasztalatait is. Ebből a hármas forrásból származik a költemény végletes és végzetes tragikuma: a teljes reménytelenségnek és kilátástalanságnak az az érzése, amely a vers szövegét mindvégig áthatja. Márai műve valóban „halotti beszéd” – az erőszakkal fölszámolt magyarországi polgári életforma, a végső vesztélyben látott európai hagyományok és maga az emigráns lét fölött.

A halotti siratóknak többnyire személyes hátterük van, valakinek: egy történelmi, közéleti vagy kulturális személyiségnek az elvesztése miatt érzett gyászt szólaltatják meg, vagy éppen azt a fájdalmat fejezik ki, amely Jézus Krisztus kereszthalála miatt hatja át a keresztény közösséget. Ugyanakkor, főként a középkorban, kialakult a siratóknak az

a változata is, amely egy egész közösség, város vagy nép katasztrófáját beszélte el. Ez volt a „planctus” vagy „lamentatio” műfaja, például a latin nyelvű magyarországi költészet egyik első nagyszabású művében, a tatárjárás pusztításait megörökítő *Planctus destructionis regni Ungariae per Tartaros* (Siratóéneke Magyarországnak a tatárok által történt elpusztításáról) című leíró költeményre gondolok, amely ilyen módon a *Halotti beszéd* mellett maga is ott rejtőzik Márai költői siratójának történelmi előzményei között.

Márai költeménye valójában nagyszabású személyes, közösségi és történelmi búcsúztató, amely a közép-európai (tehát nemcsak a magyar, hanem – a költemény szövege szerint is – az észet, a litván, a román) polgári világ mellett általánosságban a hagyományos európai civilizációt is elsiratja. Ennek a búcsúztatásnak három tematikai, egyszersmind érzelmi színtere van, de mondhatnám azt is: kettő plusz egy, minthogy az első kettő az elpusztított értékeket veszi számba, a további, harmadik pedig a múltnak azt a világát jelöli meg, amelyben az elpusztított-elvesztett humánus és kulturális értékek még elevenek voltak. A vers felépítésének ez a drámai szerkezete nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Márai műve mintegy összegző módon fejezze ki a zsarnoki uralom alá kényszerített nemzet tragédiáját: nem csak az író tragédiáját, hanem a közös történelmi tragédiát.

A többnyire ellentétpárokban szerkesztett szöveg szinte „litániaszerű” felsorolásokból építkezik, a versegésznek mindazonáltal kimutatható valamilyen belső, gondolati és érzelmi szerkezete is. A költemény a történelmi veszteségek bemutatásával indul: „Már minden csak dirib-darab, szilánk, avitt kacat”. Ezt az emigrációban élő magyarok (és közép-európaiak) hányattatásának, felmorzsolódásának, lassú beolvadásának érzékeltetése követi, például az ilyen sorokban: „Az ohioi bányában megbicsaklik kezed, / A csákány koppan és lehull nevedről az ékezet.” A költő ezután a nyugati politikusok, a befogadó társadalmak körében nemegyszer tapasztalt részvétlen közönytől beszél, ez a közöny mind az emigrációban, mind idehaza többször váltott ki elégedetlenséget a nyugati világgal szemben, amely szinte történelmi benuátlással vette tudomásul azt, hogy a szovjet diktatúra Európa egy nagy részén berendezkedjék. Erre a közönyt utalnak például a következő sorok:

„A konzul gumit rág, zabos, törli pápaszemét, / Látnivaló, untatja a sok okmány és pecsét.” Ezt követve a költemény drámai csúcspontjához közeledünk: a Tompa Mihály-idézetek sora egyszerre jellemzi az emigránsok és az otthonmaradottak reménytelen helyzetét, és ezt a jellemzést erősíti meg az a retorikai ellentétekben megfogalmazott ítélet-sorozat, amely a nemzeti tragédia visszafordíthatatlanságát állapítja meg. Végül visszatér a személyes és közösségi veszteségek lírai jellegű felsorolása.

A *Halotti beszéd* mindinkább emelkedő érzelmi-indulati ívelést mutat, ezzel jelzi a költő kétségbeesésének erősödését. Ugyanakkor az első és az utolsó sorok (illetve a középkori *Halotti beszéd* kezdő és záró idézetként történő használata) rondóformát adnak a költeménynek azzal, hogy visszatérően sorolják fel az elszenvedett veszteségeket. Csak-hogy amíg a vers elején található „vesztéslista” inkább a nagy közös kifosztottságot mutatja be, a zárósorok „vesztéslistája” elsőrendűen személyes jellegű, például azzal, hogy a Mikó utca gesztenyefáira, azaz Márai lebombázott és véglegesen elhagyott budai lakására, valamint egy elvesztett Shelley-kötetire hivatkozik. A személyes előadásmód, vagyis a lírai reflektáltság előtérbe kerülése teszi igazán a száműzött monológjává a költeményt.

Vannak irodalmunknak nagyszabású és többnyire tragikus zengésű művei, amelyek egyetlen érzelmi és poétikai körben fejezik ki a költő lelkiállapotát és a nemzet történelmi tapasztalatát. Ilyen költemény (sok más között, hogy csak huszadik századi művekre utaljak) Ady Endre verse: *Az eltévedt lovas*, Babits Mihályé: *a Jónás könyve*, József Attiláé: *a Hazám*, Dsida Jenőé: *a Psalmus hungaricus*, Radnóti Miklósié: *a Nem tudhatom*, Illyés Gyuláé: *az Egy mondat a zsarnokságról*. Ezekben ott van, áthatja őket a magyar történelem – a fájdalom a magyar történelem tragikus alakulása miatt. Annak a virtuális „magyar zsoldároskönyvnek”, amely a nemzeti történelemnek és tragédiáknak tart költői tükröt, egy fejezete Márai Sándor költeménye is: a *Halotti beszéd* – „halotti beszéd” a magyar történelem felett.